

TOMASZ GRZEBYK
Uniwersytet Rzeszowski

Katolickie tradycje liturgiczne w Anglii w okresie przedreformacyjnym i ich wpływ na *The Order of the Communion* z 1548 r.

1. Wprowadzenie

Pierwsze formy liturgiczne pojawiły się w Anglii wraz z dotarciem tam chrześcijaństwa w II i III w. po Chr. Pierwotna liturgia miała charakter improwizowany, jej teksty zaś były w sposób ustny przekazywane kolejnym pokoleniom chrześcijan. Ze względu jednak na brak wiarygodnych źródeł historycznych niewiele wiadomo o tym, jak ona wówczas wyglądała. Jedynym pewnikiem jest, że do podstawowych form rytualnych należał chrzest, modlitwa wspólnotowa i indywidualna, a przede wszystkim Eucharystia, która będzie w dalszej części analiz podlegała szczególnemu zainteresowaniu autora. Można natomiast założyć, że ogólny zarys liturgii był taki sam, jak w całej północno-zachodniej części Cesarstwa Rzymskiego, różniła się zaś jedynie pewnymi modyfikacjami, wynikającymi ze zwyczaju lokalnego¹.

Wraz z kodyfikacją liturgii, która rozpoczęła się w VI w., do Anglii, razem z misją św. Augustyna z Canterbury, dotarł ryt rzymski, który zaczął silnie oddziaływać na obecny tam dotąd ryt iroszkocki, który do końca VIII w. został zupełnie wyparty poprzez uchwały synodu w Clovesho² (747), kiedy to przyjęto wszystkie księgi liturgiczne właściwe rytowi rzymskiemu. Należy tutaj dodać, że przez cały ten czas ryt rzymski znajdował się pod silnym oddziaływaniem rytu gallikańskiego, należącego

---

¹ M. ZACHARA, *Krótką historia Mszału rzymskiego*, Warszawa 2014, s. 14, 16–17.

² Synod ten znany jest pod łacińską nazwą *Concilium Cloveonense* a w wersji angielskiej *Council of Cliff's-Hoe*. Nie jest znane dokładne miejsce jego obrad, choć zwykle wskazuje się na okolice Londynu; zob.: J.S. BREWER (red.), *The Church History of Britain from the Birth of Jesus until the Year MDCXLVIII endeavored by Thomas Fuller*, t. I, s. 260–261; [http://www.biblicalcyclopedia.com/C/clovesho-\(or-cliffs-hoe\)-councils-of.html](http://www.biblicalcyclopedia.com/C/clovesho-(or-cliffs-hoe)-councils-of.html) (12.05.2017).

do obrządku łacińskiego, którego ekspansja związana była z zasięgiem kultury frankijskiej, promieniującej do krajów sąsiadujących z królestwem Franków³.

Księgi liturgiczne sprzed najazdu normandzkiego świadczą o tym, że Kościół katolicki w Anglii nie wytworzył żadnego rytu liturgicznego w całym znaczeniu tego słowa, który charakteryzowałby się odmiennością od rytu rzymskiego lub jakiegokolwiek innego. Stale korzystano bowiem z tych samych sakramentarzy, pontyfikałów lub antyfonarzy, które zostały przywiezione pod koniec VI w.⁴ Jedyne różnice, o których wiadomo, pochodzą z mszału Leofrica oraz mszału Roberta z Jumieges, a dotyczą drobnych odmienności w rubrykach mszalnych, mszy wotywnych bądź też formuł błogosławieństwa udzielanego przez biskupa⁵.

2. „Narodziny” i specyfika zwyczajów liturgicznych średniowiecznej Anglii

Sytuacja uległa zmianie po najeździe normandzkim. Wówczas w 1078 r. Wilhelm I mianował Osmunda⁶, jednego ze swoich podwładnych, biskupem Salisbury. Korzystając z istniejących lokalnych oraz normandzkich tradycji liturgicznych, zrehabilitował nowe księgi liturgiczne. Przypuszcza się, że w dużym stopniu opierał się on na praktyce, jaka ówczesnie była stosowana w Rouen⁷. Na reorganizację liturgii wpływ miała również budowa nowej katedry, której podjął się nowy biskup. Niewiele wiadomo jednak na temat form tej liturgii. Kolejne zmiany w zakresie obrzędów miały wtedy miejsce, gdy biskupem Salisbury został Ryszard Poor⁸. Pozostawił on po sobie dwie księgi: *Consuetudinarium* oraz *Ordinale*, które regulowały zasady zachowania osób pełniących posługi liturgiczne i kantorów oraz obrzędy, jakie sprawowano w ciągu roku liturgicznego. Na przełomie XII i XIII w. można zaobserwować silny wpływ, jaki zwyczaj salisburski zaczął wywierać na księgi liturgiczne pozostałej części Anglii. Wzorować się na nim zaczęły m.in. katedry w takich miastach, jak: Hereford, Lincoln, Bangor oraz York, które posiadały dotąd swoje własne zwyczaje liturgiczne. Procesowi temu nie uległy jednak klasztory,

³ F.E. BRIGHTMAN, *The English Rite*, t. I, London 1921, s. VII.

⁴ *Tamże*, s. XIV–XV.

⁵ H.B. SWETE, *Church Services and Service-books Before the Reformation*, London 1896, s. 12.

⁶ Osmund (?–1099) – pierwszy normandzki biskup Salisbury; święty.

⁷ A.H. PEARSON, *The Sarum Missal done into English*, London 1884, s. XVII; *The Preface*, w: W. MASKELL (red.), *The Ancient Liturgy of the Church of England According to the Uses of Sarum, Bangor, Your & Hereford and the Modern Roman Liturgy*, London 1846, s. LVIII.

⁸ Richard Poor (?–1237) – biskup Salisbury, który rozpoczął budowę nowej, istniejącej do dzisiaj katedry w Salisbury.

które zwykle posiadały swoje własne rytury monastyczne, różne od rytu rzymskiego, oraz zakony żebracze, takie jak dominikanie⁹.

Zdominowane w ten sposób lokalne zwyczaje zaczęły powoli zanikać. Przełom XV i XVI w. był okresem rozkwitu zwyczaju salisburskiego, który pod względem formy zdominował lub wyparł lokalne zwyczaje liturgiczne w angielskich diecezjach z wyjątkiem diecezji York. Na szczególną uwagę zasługuje fakt niezwykle bogatego ceremoniału, według którego celebrowano liturgię w Salisbury. Przykładem potwierdzającym tę tezę są obchody związane z Niedzielą Palmową. Msza celebrowana według ceremoniału salisburskiego rozpoczynała się obrzędem poświęcenia wody, któremu towarzyszyła procesja na czele z trzema krucyferariuszami, co już samo w sobie było specyficzną cechą liturgii salisburskiej. Następnie poświęconą wodą skrapiano kwiaty i „palmy”, które w rzeczywistości były zastępowane gałęziami wierzby lub cisu i rozdawane przez kapłanów obecnym na liturgii wiernym. Po zakończonym obrzędzie procesja kierowała się na plac obok kościoła, na którym wzniesiony był drewniany krzyż, przy którym chór śpiewał hymny opowiadające o uroczystym wjeździe Jezusa do Jerozolimy. W tym samym czasie w kościele pozostali duchowni formowali inną procesję, w której niesiono m.in. relikwie świętych i monstrancję osłoniętą baldachimem. Monstrancję niesiono w kierunku zgromadzonych na placu wiernych, słuchających opisu wjazdu Jezusa do Jerozolimy, natomiast po dotarciu na miejsce chór i duchowni oddawali cześć Najświętszemu Sakramentowi. Następnie po odśpiewaniu kolejnych hymnów połączone procesje kierowały się do drzwi katedry, w które celebrans uderzał krzyżem procesyjnym, domagając się „wpuszczenia” Jezusa do środka, po czym wszyscy wierni wchodzili do świątyni i gromadzili się przed lektorium¹⁰. Tutaj na chwilę podnoszono welon, którym przez cały Wielki Post zasłonięty był krzyż. Wszyscy obecni adorowali go kolanach, przy śpiewie hymnu *Ave Rex Noster*¹¹, zaś duchowni, klękając, całowali ziemię. Dalej Msza

⁹ Wśród rytów monastycznych należy tutaj wymienić przede wszystkim ryt kartuski oraz cysterski, natomiast wśród rytów zakonów żebraczych – ryt dominikański. Również franciszkanie posiadali swój ryt, lecz pozostawał on pod wpływem rytu rzymskiego; Ph. BAXTER, *Sarum Use. The Ancient Customs of Salisbury*, Reading 2008, s. 42–43; J.R. WRIGHT, *the sarum use*, <http://anglicanhistory.org/essays/wright/sarum.pdf>, s. 2 (14.02.2017).

¹⁰ Lektorium – ściana w kościołach katedralnych oddzielająca nawę główną od prezbiterium.

¹¹ Witaj, Królu nasz. *Ave, Rex noster,*
Fili David, Redemptor mundi,
quem prophetae praedixerunt Salvatorem
domui Israel esse venturum;
te enim ad salutarem victimam Pater misit in mundum,
quem exspectabant omnes sancti ab origine mundi,
et nunc:
Hosanna Filio David,

św. przebiegała tak jak w zwykłą niedzielę, z jednym wyjątkiem, że w tym dniu trzech kantorzy, stojąc zazwyczaj pod krzyżem umieszczonym w lektorium, śpiewali Pasję według św. Mateusza¹².

Księgi liturgiczne regulowały nie tylko obrzęd, ale również kolor szat, jaki podczas nich używano. W liturgii, jaka obowiązywała w katedrze w Yorku i miała pewien wpływ na północną część Anglii, nie były znane ogólne zasady dotyczące koloru szat liturgicznych. Najczęściej był to kolor biały, choć do czwartej niedzieli Adwentu przypisany był kolor czarny, natomiast w dniu wspomnienia męczeństwa św. Piotra – kolor szkarłatny. Przepisy liturgiczne regulowały za to, że szaty powinny być wykonane z jedwabiu¹³. O wiele bardziej szczegółowy i rozbudowany był pod tym względem zwyczaj salisburski. Przewidywał on użycie koloru czerwonego m.in. we wszystkie niedziele i święta poza okresem paschalnym, a także w dni komemoracji apostołów, ewangelistów i męczenników. Kolor biały zarezerwowany był dla okresu Bożego Narodzenia i na Wielkanoc oraz zwykłych dni mających miejsce w tych okresach. W okresie po Objawieniu Pańskim i po święcie Trójcy Świętej w dni zwykle podczas celebracji liturgicznych stosowano kolor zielony. Cechą specyficzną dla zwyczaju salisburskiego było użycie kolorów: żółtego, brązowego, niebieskiego oraz szarego. Kolor żółty obowiązywał w dni wspomnień wyznawców, niebieski stosowano często jako zamiennik dla koloru zielonego. Kolory brązowy i szary były przeznaczone do użycia podczas Mszy w wigilie świąt. Szarą barwę szat stosowano także jako zamiennik dla koloru fioletowego w okresie od niedzieli siedemdziesiątnicy do Wielkanocy. W użyciu był również kolor czarny, właściwy dla Mszy św. za zmarłych. Przepisy liturgiczne katedry Salisbury regulowały także kwestię doboru rodzaju szat liturgicznych. Zgodnie z nimi celebrans sprawujący Mszę św. powinien nosić ornat, stulę i manipularz, diakon – dalmatykę, stulę i manipularz, subdiakon – tunikę i manipularz, natomiast kierownik chóru – kapę¹⁴.

---

*benedictus qui venit in nomine Domini,
hosanna in excelsis.*

¹² C. WORDSWORTH, *Ceremonies and processions of the cathedral church of Salisbury*, Cambridge 1901, s. 67–68; E. DUFFY, *the stripping of the altars*, kindle locations: 1160–1210.

¹³ *Preface*, w: *Missale and Usus Insignis Ecclesiae Eboracensis*, t. I, Edinborough 1874, s. XX–XXI.

¹⁴ CH. WALKER, *The Liturgy of the Church of Sarum Together with The Kalendar of the Same Church*, London 1886, s. 8–10.

3. Porządek liturgii Mszy św. sprawowanej w diecezji Salisbury i York na tle porządku Mszy św. sprawowanej w okresie średniowiecza

Najistotniejszą jednak kwestią w kontekście dalszych rozważań, związanych z powstaniem *The Book of Common Prayer*¹⁵ i zmianami, jakie zaszły w obrębie liturgii Kościoła państwowego w Anglii, jest prześledzenie porządku liturgii Mszy św. jaki obowiązywał w Anglii przed reformacją w niedziele okresu zwykłego. W tym celu rozsądne wydaje się zaprezentowanie tego na przykładzie zwyczaju z Yorku i zwyczaju z Salisbury, jako najbardziej wówczas rozpowszechnionych. Zanim jednak zostaną omówione te obydwie tradycje liturgii mszalnej, należy poświęcić nieco uwagi temu, jak wyglądała w średniowieczu.

Od połowy XI w. jej struktura stała się stabilna w porównaniu do wcześniejszego okresu, zmieniała się zaś jedynie treść części zmiennych Mszy św. Akcja liturgiczna i towarzyszący jej ceremoniał skupione były na osobie kapłana (celebransa) i była słyszalna jedynie w obrębie prezbiterium i chóru, który znajdował się w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Ograniczono również obecne we wcześniejszych wiekach wspólnotowe elementy Mszy, takie jak: pocałunek pokoju, *Introitum*, *Offertorium* czy *Communio*¹⁶. Poniższa tabela prezentuje poszczególne części Mszy św. w rycie rzymskim, sprawowanej u schyłku średniowiecza wraz z ich krótkim opisem oraz podziałem na: obrzędy wstępne, liturgię słowa, *Credo*, ofiarowanie, modlitwę eucharystyczną, obrzędy Komunii św. i rozesłanie.

¹⁵ Modlitewnik powszechny.

¹⁶ J. HARPER, *formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*, Kraków 2002, s. 131–132.

Tabela 1. Porządek liturgii Mszy św. w XIV i XV w.

Elementy Mszy św. średniowiecznej (XIV/XV w.)			Opis
	Części stałe	Części zmienne	
Obrzędy wstępne		<i>Introit</i>	Psalm antyfonalny; psalm ten pierwotnie towarzyszył procesjom w rzymskich bazylikach.
		<i>Kyrie</i>	Prośba o miłosierdzie; w okresie średniowiecza często zawierało dodatkowe teksty wzbogacające jego treść (tzw. tropy).
		<i>Gloria</i>	Hymn pomijany zazwyczaj w okresach postu i pokuty.
		Kolekta	Modlitwa odmawiana przez kapłana, dotycząca wspomnienia obchodzonego w danym dniu.
Liturgia słowa		Lekcja	Czytanie zaczerpnięte zazwyczaj z Listów apostoelskich (Apostoł), rzadziej z innych ksiąg Pisma Świętego; zazwyczaj śpiewana.
		Graduał	Śpiew będący skróconą formą psalmu .
		<i>Alleluja</i>	Jednowyrazowy śpiew następujący po graduale, w okresach pokutnych zastępowany był przez <i>tractus</i> .
		Sekwencja	Rozszerzenie śpiewu Alleluja, tematycznie nawiązujące do tematyki obchodzonego święta.
		Ewangelia	Czytanie zaczerpnięte z jednej z czterech Ewangelii Nowego Testamentu; podobnie jak Lekcja – było śpiewane.
	<i>Credo</i>		Nicejskie wyznanie wiary, jako stały element Mszy św., pojawiło się w XI w.
Ofiarowanie		<i>Offertorium</i>	Podobnie jak introit był skróconym psalmem antyfonalnym; towarzyszył ofiarowaniu chleba i wina przez kapłana.
		<i>Sekreta</i>	Modlitwa ofiarna odmawiana po cichu przez kapłana.

Modlitwa eucharystyczna	Prefacja	Dialog pomiędzy kapłanem i wszystkimi obecnymi na liturgii, rozpoczynający modlitwę eucharystyczną.	
	<i>Sanctus</i> i <i>Benedictus</i>	Śpiewana wspólnie kulminacja prefacji, kończona słowami: „Błogosławiony, który idzie”.	
	Kanon Mszy	Część modlitwy eucharystycznej, w której czasie błogosławione są chleb i wino oraz następuje przeistoczenie, zakończona doksolgią.	
Obrzędy Komunii św.	<i>Pater noster</i>	Kontynuacja doksolgii śpiewana przez kapłana chór odpowiadał ostatnim wersem: <i>Sed libera nos a malo</i> .	
	<i>Pax Domini</i>	Krótki dialog pomiędzy celebransem i chórem.	
	<i>Agnus Dei</i>	Śpiew wykonywany przed Komunią kapłana, będący pozostałością rozbudowanej litanii.	
		<i>Communio</i>	Krótką antyfoną towarzyszącą Komunii kapłana.
		<i>Postcommunio</i>	Modlitwa kapłana po przyjęciu Komunii, intonowana w podobny sposób co kolekta.
Obrzędy zakończenia (rozesłanie)		Pozdrowienie wykonywane na zakończenie Mszy przez diakona, śpiewającego <i>Ite missa est</i> lub <i>Benedicamus Domino</i> .	

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. HARPER, *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*, Kraków 2002, s 133–138.

Zarówno zwyczaj salisburski, jak i zwyczaj Yorku, ze względu na to, że funkcjonowały w obrębie rytu rzymskiego, składały się z wymienionych powyżej elementów. Średniowieczna Msza sprawowana była w dwóch wariantach: Mszy solennej i Mszy cichej. W Mszy solennej celebransowi asystował diakon, subdiakon, dwóch akolitów, dwóch ceroferariuszy oraz turyferariusz, a także chór. Podczas Mszy cichej natomiast, kapłanowi celebrującemu liturgię towarzyszył zazwyczaj jeden akolita.

Trudność ukazania Mszy średniowiecznej polega przede wszystkim na tym, że jej przebieg miał miejsce przynajmniej na dwóch płaszczyznach. W tym samym czasie chór i celebrans w prezbiterium często odmawiali różne modlitwy, lub wykonywali inne czynności liturgiczne, przez co nieraz niemożliwe jest dokonanie opisu czynności wykonywanych podczas Mszy św. w chronologicznym

porządku, tak jak ma to miejsce obecnie. W średniowiecznej Anglii bardziej rozbudowany i szczegółowy był zwyczaj salisburski. Rubryki stosowanego w nim mszału szczegółowo definiowały rolę, jaką w poszczególnych częściach liturgii pełnili posługujący do niej. W zwyczaju Yorku zazwyczaj brakowało podobnych uwag. Nie wiadomo np., kiedy przyniesione do ołtarza zostają kielich i patena oraz jak szczegółowo wyglądało rozmieszczenie w prezbiterium diakona, subdiakona i innych posługujących w liturgii w trakcie odmawiania Kanonu Mszy. Można założyć, że odbywało się to w sposób podobny jak w Salisbury, jednak pozostaje to jedynie założeniem, dla którego brak potwierdzenia w źródłach. Choć obydwie zwyczaje zasadniczo były do siebie podobne, można zauważyć pewne różnice dotyczące rubryk mszalnych. Do najbardziej widocznych należał: sposób przygotowania kapłana do Mszy, inna formuła przekazania pocałunku pokoju oraz, w przypadku zwyczaju Yorku, brak recytowania prologu Ewangelii św. Jana w trakcie opuszczania prezbiterium po skończonej Mszy. Szczegółowy przebieg liturgii oraz różnice, jakie istniały pomiędzy obydwoma tradycjami, prezentuje poniższa tabela. Próbuje ona również zestawić elementy Mszy św. wykonywane przez chór z czynnościami, które odbywają się w prezbiterium.

Tabela 2. Porównanie akcji liturgicznej w zwyczaju z Salisbury i Yorku

Elementy Mszy św. z perspektywy chóru	Opis akcji liturgicznej celebransa	
	Zwyczaj Salisbury	Zwyczaj Yorku
OBRZĘDY WSTĘPNE		
	Przed Mszą kapłan, wkładając szaty, odmawia hymn <i>Veni Creator</i> , następnie odmawia antyfonę oraz psalm <i>Judica me</i> i <i>Introibo ad altare</i> . Przygotowanie kapłana kończy odmówienie <i>Kyrie</i> , <i>Pater noster</i> i <i>Ave Maria</i> .	Kapłan obmywa ręce i odmawia antyfonę oraz psalm <i>Judica me</i> . Przygotowanie do mszy kończy odmówienie <i>Kyrie</i> i <i>Pater noster</i> .

<i>Introit</i>	Wyrusza procesja wejścia, na której czele idzie dwóch ceroferrariuszy, za nimi turyferariusze. Kapłan odmawia <i>Confiteor</i> , mając diakona po prawej, a subdiakona po lewej stronie. Po zakończeniu, przed dojściem do stopni ołtarza, celebrans przekazuje pocałunek pokoju diakonowi. Potem kapłan podchodzi do ołtarza, przy którym cicho odmawia kolektę, a następnie całuje go i czyni znak krzyża. Następuje okadzenie, a następnie przynoszone są chleb i wino, a także miseczka i ampułka z wodą oraz ręczniczek, potrzebne do obrzędu obmycia rąk. Jeżeli chór nadal śpiewa, asysta w procesji udaje się na boczne miejsce, gdzie są przygotowane siedzenia.	Wyrusza procesja wejścia, na której czele idzie dwóch ceroferrariuszy, za nimi turyferariusze, następnie diakon, subdiakon i kapłan. Po dojściu do stopni ołtarza odmawia spowiedź powszechną, mając diakona po prawej, a subdiakona po lewej stronie. Potem celebrans czyni znak krzyża, podchodzi do ołtarza, który całuje, a następnie odmawia kolektę i okadza ołtarz.
<i>Kyrie</i>		
<i>Gloria</i>	Po skończonym śpiewie <i>Kyrie</i> , kapłan podchodzi do ołtarza i intonuje śpiew <i>Gloria</i> , po czym wraca na bok. Ponownie podchodzi do ołtarza po skończonym śpiewie, by odczytać kolektę z dnia, a następnie wraca na bok.	Po skończonym śpiewie <i>Kyrie</i> , kapłan intonuje ze wzniesionymi rękami śpiew <i>Gloria</i> . Celebrans podczas śpiewu pozostaje wraz z diakonem i subdiakonem przy ołtarzu. Po odczytaniu kolekty z dnia schodzi na bok.
Kolekta		

LITURGIA SŁOWA		
Lekcja	Lekcja śpiewana jest przez subdiakona z pulpitu umieszczonego pośrodku chóru. Po niej następuje graduał wykonywany przez dwóch kantorów. <i>Alleluja</i> i <i>sekwencja</i> są śpiewana również przez dwóch kantorów ubranych w kapy. Gdy kończy się śpiew, diakon bierze księgę Ewangelii i podchodzi do celebransa, aby uzyskać błogosławieństwo. Towarzyszą mu ceroferariusze i turyferariusze. Następnie w uroczystej procesji udaje się w stronę pulpitu, gdzie odśpiewuje <i>Ewangelię</i> . Po zakończeniu całuje księgę i przekazuje ją subdiakonowi, który zanoszą ją celebransowi i posługującym do ucałowania.	Lekcja śpiewana jest przez subdiakona. Po niej następuje kolejno śpiew graduału, <i>Alleluja</i> i sekwencji. W czasie śpiewu tej ostatniej diakon podchodzi do celebransa, aby uzyskać błogosławieństwo. Diakon czyta ewangelię zwrócony twarzą w kierunku północnym.
Graduał		
<i>Alleluja</i>		
Sekwencja		
Ewangelia		

OFIAROWANIE		
<i>Credo</i>	Celebrans podchodzi do środka ołtarza i intonuje <i>Credo</i> .	Celebrans podchodzi do środka ołtarza i rozpoczyna śpiew <i>Credo</i> . W czasie jego trwania subdiakon bierze księgę Ewangelii i podaje do ucałowania każdemu obecnemu w prezbiterium, zaczynając od celebransa. Towarzyszy mu turyferariusz.
<i>Offertorium</i>	Diakon podaje celebransowi patenę z chlebem i kielich z winem, za każdym razem całując jego rękę. Kapłan kładzie je na środku ołtarza na korporale i odmawia modlitwy <i>Offertorium</i> . Następnie następuje okadzenie ołtarza i kapłana, po czym przechodzi on na prawą stronę i dokonuje obmycia rąk. Potem powraca na środek ołtarza, całuje go i odwraca do ludu się z wezwaniem o wspólną modlitwę, po czym odwraca się w kierunku ołtarza i odmawia <i>sekretę</i> . W tym czasie okadzone są wszystkie osoby obecne w prezbiterium, poczynając od diakona i subdiakona według hierarchii.	Diakon podaje celebransowi patenę z chlebem i kielich z winem. Kapłan kładzie kielich na korporale i zsuwa hostię z pateny na korporal, po czym odmawia modlitwy <i>Offertorium</i> . Następnie dokonuje obmycia rąk. Potem celebrans powraca na środek ołtarza, całuje go, błogosławi trzykrotnie hostię oraz kielich z winem i odwraca się do ludu z wezwaniem o wspólną modlitwę, po czym odwraca się w kierunku ołtarza i odmawia <i>sekretę</i> .
Sekreta		

LITURGIA EUCHARYSTYCZNA		
Prefacja	Po odśpiewaniu <i>Prefacji</i> Celebrans rozpoczyna <i>Kanon</i> jeszcze w trakcie trwania śpiewu <i>Sanctus</i> . Po jego bokach klęczą diakon i subdiakon, poniżej zaś turyferariusze. Kapłan odmawia modlitwy i podnosi hostię, a potem kielich ponad swoją głowę, tak by mogły być zobaczone przez osoby będące w chórze i poza nim. Momenty te sygnalizowane są dźwiękiem dzwonków i okadzeniem.	Celebrans śpiewa <i>Prefację</i> , a następnie rozpoczyna odmawianie Kanonu Mszy, unosząc wysoko hostię i kielich.
<i>Sanctus</i> i <i>Benedictus</i>		
Kanon Mszy		
OBRZĘDY KOMUNII		
<i>Pater noster</i>	Po zakończeniu kanonu celebrans śpiewa modlitwę <i>Pater Noster</i> , po której łamie hostię na trzy części. Następnie następuje przekazanie pocałunku pokoju diakonowi, ten z kolei subdiakonowi i kantorom, ci zaś wszystkim zgromadzonym w chórze. Potem celebrans spożywa konsekrowane chleb i wino i przechodzi na prawa stronę ołtarza, gdzie w asyście subdiakona oczyszcza kielich i patenę oraz swoje palce. Diakon przykrywa kielich i patenę, po czym jeden z akolitów zabiera je z prezbiterium. Kapłan odmawia w tym czasie modlitwy po Komunii.	Po zakończeniu Kanonu celebrans śpiewa modlitwę <i>Pater noster</i> , na odpowiedź chóru: <i>Sed libera nos a malo</i> , głośno śpiewając: <i>Amen</i> . W trakcie śpiewu <i>Agnus Dei</i> kapłan łamie hostię na trzy części. (W tym miejscu następuje szereg modlitw, poprzedzających Komunię kapłana, włączając w to różną od zwyczaju Salisbury formułę znaku pokoju: „Przyjmijcie znak miłości i pokoju, abyście mogli godnie uczestniczyć w świętych misteriach”). Następuje Komunia kapłana i oczyszczenie kielicha.
<i>Pax Domini</i>		
<i>Agnus Dei</i>		
<i>Communio</i>		
<i>Postcommunio</i>		
Rozesłanie	Celebrans zwraca się w stronę chóru. Po pozdrowieniu całuje ołtarz i opuszcza wraz z asystą prezbiterium, recytując w tym czasie prolog Ewangelii wg. św. Jana.	Po odmówieniu modlitw po Komunii diakon zwraca się do celebransa z prośbą o błogosławieństwo dla ludu. Celebrans błogosławi zgromadzonych, po czym całuje ołtarz i opuszcza prezbiterium.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Ordo Missae*, w: W. MASKELL (red.), *The Ancient Liturgy of the Church of England According to the Uses of Sarum, Bangor, Your & Hereford and the Modern Roman Liturgy*, s. 2–76; *Canon Missae*, w: W. MASKELL (red.), *The Ancient Liturgy of the Church of England According to the Uses of Sarum, Bangor, Your & Hereford and the Modern Roman Liturgy*, s. 78–140.

4. Ustawodawstwo liturgiczne angielskiego parlamentu w latach 30. i 40. XVI w. i powstanie *The Order of the Communion*

Jakkolwiek w okresie rządów Henryka VIII reformatorzy angielscy próbowali kontaktować się z protestantami działającymi na kontynencie, to niezależnie od tego w Anglii próbowano przeprowadzać własne reformy. Pierwsze z nich były jednak bardzo proste i nie ingerowały w porządek liturgii. Zmiany te, bo określenie to będzie bardziej adekwatne niż słowo „reforma”, polegały na wykreślaniu z mszałów tych fragmentów, które odnosiły się do osoby papieża. W ten sposób z Kanonu odmawianego podczas Mszy św. zniknęła wzmianka o głowie Kościoła katolickiego, jego zaś miejsce zajął król. W księgach liturgicznych zamazano także te fragmenty, które dotyczyły prymatu Piotra i Kościoła rzymskiego¹⁷.

Bardziej sformalizowane pod względem prawnym były ustawy wydawane przez angielski parlament. Najpierw *The Ten Articles*, a później projekt *The Thirteen Articles*, próbowały naśladować zmiany liturgiczne, jakie zaszły w Niemczech, gdzie rozprzestrzenił się luteranizm, zarówno pod względem doktrynalnym, jak i w odniesieniu do kwestii obrzędów. Jednak do formalnego zbliżenia angielskiego Kościoła państwowego i luteranizmu ostatecznie nie doszło. W 1537 r. biskupi angielscy wydali *The Bishop's Book*¹⁸, która powtarzała zasadniczo artykuły zawarte w *The Ten Articles*, mówiące o tym, że konsekrowane chleb i wino w sposób rzeczywisty stają się ciałem i krwią Chrystusa, zaś Komunię należy udzielać pod dwoma postaciami. Warto tutaj nadmienić, że episkopat angielski w tej kwestii był o wiele bardziej postępowy od samego Henryka VIII, który otwarcie sprzeciwił się tezom zawartym w *The Bishop's Book*, wydając w marcu 1539 r. *The Six Articles*, które ugruntowywały konserwatywną politykę królewską, opartą na przestrzeganiu doktryny katolickiej w kwestii nauki o Mszy św. Akt ten spotkał się z oporem ze strony środowisk protestanckich, reprezentowanych przede wszystkim przez Tomasza Cranmera, Tomasza Cromwella i Hugo Latimera, głównie ze względu na stanowisko, jakie zajmował wobec doktryny o transsubstancjacji i kwestii Komunii pod dwoma postaciami¹⁹.

Dokument ten przede wszystkim rozwiewał pewne wątpliwości, które wynikały z poprzednich aktów. W pierwszym punkcie *The Six Articles* stwierdzał, że „(...) w Sakramencie Ołtarza, mocą słów Jezusa Chrystusa wypowiedanych przez

¹⁷ A. MEZERAC-ZANETTI, *Liturgical Developments in England Under Henry VIII (1534–1547)*, t. II, Durham 2011, s. 7–8: (<http://etheses.dur.ac.uk/3551/>; 24.05.2017).

¹⁸ Księga biskupia.

¹⁹ E.C. MESSENGER, *The Reformation, The Mass and The Priesthood*, t. I, London 1936, s. 274–275; G. BRAY, *Documents of the English Reformation 1526–1701*, Cambridge 1994, s. 222.

kapłana, pod postaciami chleba i wina są realnie obecne Ciało i Krew naszego Pana Jezusa, zrodzonego z Maryi Dziewicy, a po konsekracji nie ma już substancji chleba i wina, ani żadnej innej, poza substancją Boga i Człowieka²⁰. Zapis o tym, co dzieje się z chlebem i winem po konsekracji, różnił się od podobnych, obecnych w *The Bishop's Book* i *The Ten Articles*, gdyż tam pomijały one tę kwestię, co pozwalało zachować *status quo* pomiędzy doktryną katolicką a luterańską. Podobnie rzecz miała się w kwestii Komunii pod dwoma postaciami, która na dobrą sprawę nie była rozstrzygnięta, co z kolei powodowało różne praktyki ze strony kapłanów. *The Six Articles* natomiast mówiły jasno, że Komunia pod dwiema postaciami nie jest niezbędna dla wszystkich ludzi, ponieważ pod postacią chleba, oprócz Ciała jest również obecna Krew Pańska²¹.

Doniosłość *The Six Articles* wynikała również z tego, że zapisy dotyczące doktryny utrwały istniejący dotychczas porządek liturgiczny i towarzyszącą mu doktrynę, pozostające nadal katolickimi. Ponadto w 1540 r. powstał *Rationale of Ceremonies*, który nawiązywał do katolickich ksiąg liturgicznych, a trzy lata później *The King's Book*²², będąca rewizją też zawartych w *The Bishop's Book*, utrzymaną w duchu *The Six Articles*. Również w 1540 r. król powołał specjalną komisję, która miała zająć się kwestiami związanymi z kultem religijnym. Efektem jej pracy był projekt ceremoniału, wzorowanego na procesjonale salilbsurskim²³, zaś podczas synodu w Canterbury w 1541 r. zdecydowano o tym, aby zaadaptować zwyczaj Salisbury jako sposób celebrowania Mszy św. oraz innych obrzędów we wszystkich kościołach w Anglii. W tym celu przetłumaczono tamtejszy mszał na język angielski oraz wydano go drukiem w 1542 r. Decyzja ta była niezwykle istotna, biorąc pod uwagę przyszłe prace nad *Book of Common Prayer*. Wyłączono bowiem z nich inne zwyczaje liturgiczne istniejące wówczas w Anglii, takie jak chociażby zwyczaj Yorku, które wydawałoby się, ze względu na swoją prostotę bardziej odpowiadałyby potrzebom liturgii protestanckiej²⁴.

W 1544 r. wobec początku wojny angielsko-francuskiej, w całym królestwie zarządzane zostały publiczne modlitwy o powodzenie w wyprawie wojennej. Powstał wówczas nowy i jedyny usankcjonowany rodzaj liturgii podczas rządów Henryka VIII – litania połączona z procesją. Autorem litanii był Tomasz Cranmer, który

²⁰ *The Six Articles*, w: G. BRAY, *Documents*, s. 224.

²¹ *Tamże*, s. 224.

²² Księga króla.

²³ E.C. MESSENGER, *The Reformation*, s. 301.

²⁴ A.A. MURCH, *The Story of the Prayer Book its Origins, Sources and Growth*, Philadelphia 1899, s. 47.

opierając się częściowo na wzorcach salisburskich, częściowo na luterzańskich, stworzył obrzęd będący hybrydą katolicko-protestancką. Litania miała charakter prośb wznoszonych do Boga o zwycięstwo w wojnie. Pozbawiona była wezwań do świętych oraz do Matki Bożej. Mogła być śpiewana lub mówiona, w zależności zaś od tego, czy odbywała się procesja, czy nie, ludzie mogli stać albo klęczeć. Nie była jednak samodzielnym obrzędem, ponieważ mogła być odmawiana na zakończenie jutrzni lub nieszporów, ze względu zaś na jej pokutny ton zalecana była do odmawiania szczególnie w okresie Wielkiego Postu. Natomiast jeśli poprzedzała Mszę św., pełniła funkcję *Introitu*, który łączył się ze śpiewem *Kyrie*, po którym następowała Kolekta. Litania była zatem pośrednią ingerencją w porządek sprawowania Mszy św., mieszczący się w granicach wcześniejszych ustaw dotyczących liturgii oraz wstępem do zmian, które miały nastąpić w kolejnych latach, już po śmierci Henryka VIII w 1547 r.²⁵

Wraz ze wstąpieniem na tron małoletniego Edwarda VI realną władzę w kraju zaczęła sprawować Rada Regencyjna, która w znacznej większości składała się ze zwolenników protestantyzmu, a co za tym idzie, nastąpiła zmiana charakteru, jaki dotychczas miała liturgia Mszy św. Wprowadzone w marcu 1548 r. *The Order of the Communion*²⁶, było efektem wcześniejszych prac nad całością reformy i jednocześnie pierwszym etapem bezpośrednich zmian w nowej liturgii angielskiego Kościoła państwowego. Towarzyszyły mu wyjątkowe okoliczności, gdyż nigdy wcześniej w całej Europie nie zdarzyło się, aby to parlament decydował o sprawach dotyczących kultu religijnego. Akt parlamentu z grudnia 1547 r. był również jak na ówczesne czasy, dokumentem wyjątkowym. Starał się bowiem połączyć kwestie terminologii, które dzieliły katolików i protestantów, dlatego też znalazły się w nim sformułowania mówiące o tym, że nazywanie Mszy św. „Sakramentem Ołtarza” lub „Stołem Pańskim” nie wyklucza się wzajemnie²⁷. *The Order of the Communion* był również kompromisem pomiędzy frakcjami biskupów, jakie istniały ówczesnie w episkopacie angielskim: anglo-katolicką, opowiadającą się za katolicką doktryną o Mszy i za zachowaniem dawnych praktyk, oraz protestancką, dążącą do radykalnych zmian w zakresie obrzędów i nauki o Mszy św. Całość przetłumaczono także na język niemiecki i łacinę²⁸.

²⁵ http://archive.episcopalchurch.org/109399_14453_ENG_HTML.htm (11.02.2018).

²⁶ Porządek Komunii.

²⁷ *Introduction*, w: H.A. WILSON (red.), *The Order of the Communion 1548* (reprint), London 1908, s. VII–VIII.

²⁸ E.C. MESSENGER, *The Reformation*, s. 331–332.

Poniższa tabela jest zestawieniem porządku Mszy średniowiecznej i *The Order of the Communion* z 1548 r.

Tabela 3. Zestawienie porządku Mszy św. średniowiecznej i *The Order of the Communion* z 1548 r.

Porządek Mszy św. średniowiecznej	<i>The Order of the Communion</i> 1548
<i>Introit</i>	<i>Introit</i>
<i>Kyrie</i>	<i>Kyrie</i>
<i>Gloria</i>	<i>Gloria</i>
Kolekta	Kolekta
Lekcja	Lekcja
Graduał	–
<i>Alleluja</i>	<i>Alleluja</i>
Sekwencja	Sekwencja
<i>Credo</i>	<i>Credo</i>
–	Kazanie
Prefacja	Prefacja
<i>Sanctus i Benedictus</i>	<i>Sanctus i Benedictus</i>
Kanon Mszy	Kanon Mszy
<i>Pater noster</i>	<i>Pater noster</i>
<i>Pax Domini</i>	<i>Pax Domini</i>
<i>Agnus Dei</i>	Komunia wszystkich wiernych (<i>Agnus Dei, Postcommunio</i>)
<i>Comunnio</i> (tylko kapłan)	
<i>Postcommunio</i>	
Rozesłanie	Rozesłanie

Źródło: opracowanie własne na podstawie: C.W.J. BOWLES, *The Prayer Book of 1549*, "Churchman", 63 (1949), nr 2, s. 81; H.A. WILSON (red.), *The Order of the Communion 1548* (reprint), London 1908.

5. Konkluzja – wpływ średniowiecznych tradycji liturgicznych na *The Order of the Communion*

Choć zamierzeniem nowego porządku liturgii opracowanego przez Tomasza Cranmera było zerwanie ze starymi ceremoniałami, to w zasadzie zachowywał on większość elementów Mszy średniowiecznej: *Introit*, *Kyrie*, *Gloria*, Lekcję, Ewangelię, *Credo*, *Offertorium*, Prefację i *Sanctus*. Dodano kazanie, które odbywało się zazwyczaj po odmówieniu *Credo*. W kwestii katolickiej doktryny o transsubstancjacji praktyka wskazana w *The Order of the Communion* pozostawała niezmienna, jednak wzorem liturgii luterańskich usunięto z modlitw przypisanych do *Offertorium* wszystkie te elementy, które wskazywałyby na ofiarny charakter Mszy św. Wprowadzono także uroczyste przyniesienie chleba i wina do ołtarza, który jednak nadal był nazywany „ołtarzem”, a nie „stołem”, jak w luteranizmie czy w innych Kościołach protestanckich. W Kanonie pojawiał się dodatkowy element, którym była modlitwa za wszystkie Kościoły chrześcijańskie, jednak poza tym modlitwy pozostawały nadal takie same jak w mszałach średniowiecznych. Zmieniła się natomiast forma Komunii św. udzielana odtąd pod dwoma postaciami, towarzyszyć zaś jej miał śpiew *Agnus Dei*, a następnie *Postcommunio*.

Zestawienie to oraz wspomniane nawiązania do angielskich obrządków liturgicznych pokazuje unikalny charakter, jakim była pierwsza próba stworzenia nowej liturgii Mszy św. dla angielskiego Kościoła państwowego. Jednak złożone z niektórych elementów protestanckiej doktryny i katolickiej formy sprawowania Mszy *The Order of the Communion* przetrwało zaledwie rok, już bowiem w 1549 r. komisja kierowana przez Tomasza Cranmera wydała *The Book of Common Prayer*, będącą odtąd jedyną księgą liturgiczną obowiązującą w angielskim Kościele państwowym²⁹.

Catholic liturgical traditions in England in the pre-Reformation period and their influence on *The Order of the Communion* of 1548

Abstract

Polish scholars dealing with the history and history of the liturgy have so far ignored or downplayed topics related to the rituals of the Holy Mass and the English liturgical traditions of the day before the Reformation. It seems unfair, especially in the context of the study of the early Reformation

²⁹ C.W.J. BOWLES, *The Prayer Book of 1549*, “Churchman”, 63 (1949), nr 2, s. 80–82; (http://justus.anglican.org/resources/bcp/Communion_1548.htm; 12.02.2018).

in England and the sources on which new liturgical forms were founded, created at the end of the first half of the sixteenth century. The article aims to approximate the customs of the diocese of Salisbury and York and compare them with the new form of Mass prepared by Thomas Cranmer.

The analysis of the changes that took place at the time in the liturgy of the English state church indicates their ambiguous character. For many inhabitants of the kingdom, after 1534 (The act of supremacy) the only change was the fact that at the head of the Church, instead of the Pope, the king stood and his name was mentioned in the Canon. Almost unchanged, up to 1548, remained issues related to the liturgy of the Holy Mass (form, ordinances), while medieval Catholic liturgical customs became the ground on which the Order of Communion was created (The Order of the Communion).

Keywords: Use of Salisbury, Use of York, medieval liturgy, Church of England liturgy, reformation.

Streszczenie

Polscy badacze zajmujący się historią oraz historią liturgii dotychczas pomijali, bądź też bagatelizowali tematykę związaną z obrządkami Mszy św. i angielskimi tradycjami liturgicznymi doby przedreformacyjnej. Wydaje się to niesprawiedliwe, szczególnie w kontekście badania początków reformacji w Anglii oraz źródeł, na których oparto nowe formy liturgiczne, stworzone u schyłku pierwszej połowy XVI w. Celem artykułu jest przybliżenie zwyczajów diecezji Salisbury i York oraz zestawienie ich z nową formą Mszy, przygotowaną przez Tomasza Cranmera.

Analiza zmian, jakie zaszły w tym czasie na gruncie liturgii angielskiego Kościoła państwowego, wskazuje na ich niejednoznaczny charakter. Dla wielu mieszkańców królestwa, po 1534 r. (*Akt supremacji*) jedyną zmianą był fakt, że na czele Kościoła zamiast papieża stanął król i to jego wymieniano w Kanonie. Niemal niezmienione natomiast aż do 1548 r. pozostały kwestie związane z liturgią Mszy św. (forma, obrzędy), natomiast średniowieczne katolickie zwyczaje liturgiczne, stały się gruntem, na którym powstał *Porządek Komunii* (*The Order of the Communion*).

Słowa kluczowe: zwyczaj diecezji Salisbury, zwyczaj diecezji York, liturgia średniowieczna, liturgia angielskiego Kościoła państwowego, reformacja.

Bibliografia

- BAXTER PH., *Sarum Use. The Ancient Customs of Salisbury*, Reading 2008.
BOWLES C.W.J., *The Prayer Book of 1549*, "Churchman", 63 (1949), nr. 2, s. 80–82.
BRAY G., *Documents of the English Reformation 1526–1701*, Cambridge 1994, s. 222.

- BREWER J.S. (red), *The Church History of Britain from the Birth of Jesus until the Year MDCXLVIII endeoured by Thomas Fuller*, t. I, s. 260–261.
- BRIGHTMAN F.E., *The English Rite*, t. I, London 1921.
- DUFFY E., *The Stripping of the Altars*, New Haven 2005.
- HARPER J., *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*, Kraków 2002.
- MASKELL W. (red), *The Ancient Liturgy of the Church of England According to the Uses of Sarum, Bangor, Your & Hereford and the Modern Roman Liturgy*, London 1846.
- MESSENGER E.C., *The Reformation, The Mass and The Priesthood*, t. I, London 1936.
- MEZERAC-ZANETTI A., *Liturgical Developments in England Under Henry VIII (1534–1547)*, t. II, Durham 2011, (<http://etheses.dur.ac.uk/3551/>; 24.05.2017).
- MURCH, A.A. *The Story of the Prayer Book its Origins, Sources and Growth*, Philadelphia 1899.
- PEARSON A.H., *The Sarum Missal done into English*, London 1884.
- Preface*, w: *Missale and Usus Insignis Ecclesiae Eboracensis*, t. I, Edinborough 1874.
- SWETE H.B., *Church Services and Service-books Before the Reformation*, London 1896.
- WALKER CH., *The Liturgy of the Church of Sarum Together with The Kalendar of the Same Church*, London 1886.
- WILSON H.A. (red), *The Order of the Communion 1548* (reprint), London 1908.
- WORDSWORTH C., *Ceremonies and Processions of the Cathedral Church of Salisbury*, Cambridge 1901.
- WRIGHT J.R., *The Sarum Use*, <http://anglicanhistory.org/essays/wright/sarum.pdf>, (14.02.2017).
- ZACHARA M., *Krótko historia Mszału rzymskiego*, Warszawa 2014.
- http://archive.episcopalchurch.org/109399_14453_ENG_HTML.htm (11.02.2018).
- http://justus.anglican.org/resources/bcp/Communion_1548.htm (12.02.2018).
- [http://www.biblicalcyclopedia.com/C/clovesho-\(or-cliffs-hoe\)-councils-of.html](http://www.biblicalcyclopedia.com/C/clovesho-(or-cliffs-hoe)-councils-of.html) (12.05.2017).

TOMASZ GRZEBYK – (1990), mgr, historyk, uczestnik studiów doktoranckich z zakresu historii na Uniwersytecie Rzeszowskim, swoje badania i dociekania naukowe koncentruje na historii Kościoła katolickiego w Anglii u schyłku średniowiecza i początku ery nowożytnej, średniowiecznych angielskich zwyczajach liturgicznych oraz na kwestiach związanych z relacjami polsko-angielskimi w XVI i XVII w.; e-mail: grzebykt@gmail.com.